

કોરોના દિવસોમાં ગાંધીના પગલે ચાલવા સમજવતી કોરોના કટોકટી

રાજેન્દ્ર જાની

સહ પ્રાધ્યાપક, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ગુજરાત, ભારત

Email - rajendrajani2012@gmail.com

Abstract: વર્તમાન કોરોના કટોકટીના 'ઘરે જ રહો સલામત રહો'ના દિવસોમાં પ્રત્યેક પરિવારના રોજિંદા જીવનમાં બદલાવ આવ્યો છે ત્યારે આ દિવસોમાં ગાંધીના વિચારો અને પ્રયોગો અનુસારના ફેરફારો કુટુંબ જીવનમાં ઉપયોગી બની રહે તેમ છે. સત્યના પ્રયોગવીર એવા ગાંધીએ માત્ર વાતો નથી કરી પરંતુ પ્રત્યેક નાની કે મોટી વાતોને પોતાના જીવનમાં તરાસી છે, ચાકાસી છે અને સત્યના ત્રાજવે ચકાસાયેલી વાતોને હરકોઈએ જીવનમાં ઉતારીને તંદુરસ્ત સમાજજીવન બનાવવાની શિખ આપનારા છે. વર્તમાન સમયમાં કોરોના કટોકટીની પીડામાં ગાંધીજીના વિચારો એ ઉપચારનું કાર્ય કરશે એવી આશા સાથે પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ ગાંધી વિચારના ચિંતન દોહન સ્વરૂપે રજૂ કર્યો છે.

Key Words: corona pandemic, Gandhian thoughts, family and societal way .

1. INTRODUCTION:

લગભગ છેલ્લા આઠેક મહિનાથી સમગ્ર વિશ્વનું સમાજજીવન કોરોના ના પગલે અસર પામ્યું છે ત્યારે વણિક માંથી વૈશ્વિક બનેલા મહાત્મા ગાંધીએ તેમના જીવન દરમિયાન કરેલા અનેક પ્રયોગો માંથી આપણે બોધપાઠ લઈ અને વર્તમાન સમાજજીવન અને કુટુંબ જીવનને વધુ મજબૂત બનાવી ને સમગ્ર વિશ્વને ગાંધી મૂલ્યો દ્વારા આવી પડેલી આ મહામારીની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ બતાવવાનો પ્રયાસ પ્રસ્તુત લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે બોલ એમ કહેવાતું હોય છે કે આફતમાંથી અવસર પ્રગટે ગાંધીજીના વિચારોના આધારે અત્યારની આફતમાંથી સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા સહિતના અનેક માનવ અધિકાર સમા વૈશ્વિક વલણો વિકસે એવો પ્રયાસ આ સંશોધન લેખ માં કરવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજીની 'આત્મકથા' અથવા 'સત્યના પ્રયોગો'માં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને આધારે આ લેખમાં સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

ગયા માર્ચ મહિનાથી આપણે કોરોના કટોકટી કાળનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. આપણા મોબાઈલમાં પણ પેલા કોલરટ્યુન વાળા બહેનની સુચના પડઘાયા કરે છે. 'મોઢું અને નાક ઢાકેલા રાખવાની સુચનાથી શરૂ કરીને 'દો ગજ કી દૂરી', 'વારંવાર હાથ ધોતા રહો', 'ઘરમાં જ રહો- સલામત રહો', 'સાવચેતી એ જ કોરોનાથી સલામતી' એવા અનેક સુચનો હવે આપણી વર્તમાન જીવનનો ભાગ બની ગયા છે.

૨૦ માર્ચ જનતા કરક્યુ લદાયો અને એ ત્યારબાદ તરત અમલી બનેલા લોકડાઉનમાં તો સૌ ફરજિયાત ઘરમાં જ રહ્યા. અને એ પછી પણ મોટાભાગે પરિવાર માટેની જીવન જરૂરિયાતની ચીજ વસ્તુઓ અને સામાજિક-લૌકિક વ્યવહારો સિવાય ઘરમાં જ રહેવાનું વલણ સ્વીકાર્યું બન્યું છે. એક સમજવા જેવી વાત એ પણ છે કે જેનાથી ચાલી શકે એમ હોય એ ચલાવી લેવાનું અથવા તો થોડા દિવસો રાહ જોવાની વૃત્તિ સહજ રીતે જોડાઈ ગઈ છે. કોરોના દિવસો અને એમાં પણ લોકડાઉનના દિવસોમાં આપણે સૌ ઘરમાં જ રહ્યા. ઘરમાં રહેવાના કારણે રોજિંદાના કુટુંબ જીવનના કામોમાં પણ અનેક રીતે બદલાવ આવ્યો. સોશિયલ મિડિયામાં કચરા-પોતાથી માંડીને વાસણ માંજવા, કપડાં ધોવા વગેરે અનેક રોજિંદા કાર્યોના હસી મજાકના વીડિયો, મેસેજિસ અને 'ટીકટોક' સુધી આપણે જોયા, જાણ્યા અને સાંભળ્યા છે. બે મહિનાથી સમય વધુ ઘરમાં રહેવાના પરિણામે અને ધંધા-રોજગાર બંધ રહેવાના કારણે પુરુષો માટે એક પ્રશ્ન આવ્યો. આવી પડેલી સ્થિતિમાં પુરુષોને વધેલા વાળ કપાવવા બાબતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. પણ મનુષ્ય જેમ કોઈ પરિસ્થિતિ આવે તેને ઉકેલવાની મથામણ કરતા હોઈએ છીએ. અને જે સરળ વિકલ્પ હોય તે સ્વીકૃત થાય છે. જેને આપણે સાવ સહજતાથી, સ્વીકારી લઈએ છીએ. 'ઘરમાં જ રહો અને સલામત રહો'એ સ્થિતિમાં ઘરના પુરુષો સભ્યોએ આવો જ સરળ વિકલ્પ સ્વીકાર્યો. વધેલા વાળની સમસ્યાથી મુક્ત મેળવવા માટે પુરુષોએ ઘરમાં જો કોઈને વાળ કાપતા આવડતું હોય તો તેમનો લાભ લીધો, ખાસ કરીને પત્નીઓએ તેમાં મદદ કરી. અને મોટાભાગના પુરુષોએ પોતાના હાથે જ ઘરના કોઈ સદસ્યની મદદથી વાળ કાપ્યાં. એક સદી પહેલા ખુદ મહાત્મા ગાંધીને પણ આજ રીતે પોતાના વાળ કાપવાનું કામ કર્યું હતું. અલબત્ત ગાંધીજીને હાથે હજમત કરવી પડી હતી એનું કારણ આપણા કરતાં જરા જુદું છે. 'સત્યના પ્રયોગો' અથવા આત્મકથામાં આ બાબતને તેમણે રજૂ કરી છે.

ગાંધીજી તેમની આત્મકથામાં નોંધે છે: 'એક વેળા હું એક અંગ્રેજ હજમતી દુકાને પહોંચ્યો. ગોરા હજમે તેમને પૂછ્યું, 'કેમ શું કામ છે ?' 'મારે વાળ કપાવવા છે.' ગાંધીજીએ કહ્યું. પેલા હજમે કહ્યું : 'માફ કરજો, હું તમારી હજમત નહીં કરી શકું. જો હું કાળા હિંદીના વાળ કાપું તો મારે મારા (ગોરા) ઘરાકો ગુમાવવાના થાય.' આમ કહી તેણે હજમત કરવાની ઘસીને ના પાડી, ને ના પાડવામાં તિરસ્કાર બતાવ્યો એ વધારાનો.

આ અપમાન ગાંધીજીના દિવસમાં ઊંડું ઊતરી ગયું. તેમને થયું કે દુઃખથી સમસ્યા કરવાથી કે છાપામાં લખીને અપીલો કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી. મારે જાતે સ્વાશ્રયી થઈ જવું જોઈએ, પોતાનાં કામ જાતે જ કરી લેવા જઈએ. આમ વિચારી તેઓ બજારમાં પહોંચ્યા. વાળ કાપવાનો સંયો ખરીદી લીધો અને ઘરે આવી અરીસા સામે ઊભા રહી પોતાના વાળ પોતાની મેળે જ કાપ્યા. દાઢી તો જાતે કરી લેવાય, પણ પોતાના વાળ કાપવાનું કામ તો મુશ્કેલ હતું. વધુમાં, એ બારિસ્ટરનું કામ તો નહોતું જ ! તેમણે વાળ જેમ તેમ કાપ્યા તો ખરું; પણ પાછળના વાળ કાપતા બહુ મુશ્કેલી પડી. સીધા તો જ ન કપાયા. હંમેશની જેમ, બીજે દિવસે જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ તેઓ કોર્ટમાં ગયા. તેમના જોકર જેવા વાળ જોઈ કોર્ટમાં મિત્રો પેટ પકડીને હસ્યા.

‘તારી માથે ઉંદર ફરી ગયા છે કે શું?’ એવી મશ્કરી કરતા એક વડીલ મિત્રએ પૂછ્યું. ગાંધીજીએ તેને ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘ના, મારા કાળા માથાનો સ્પર્શ ધોળા લજમ કેમ કરે? એટલે જેવા તેવા પણ હાથે કાપેલા વાળ મને વધારે પ્રિય છે.’

ગાંધીજીનો વાળ કાપવાનો આ પહેલો પ્રયાસ હતો. તે વખતે તેમની ઉંમર અઠ્ઠાવીસ વરસની હતી. ત્યાર પછી તો વાળ કાપવા માટે તેમણે અનેક વાર કાતર અને સંચાનો ઉપયોગ કર્યો. તેમના આશ્રમોમાં પૈસા ખરચીને લજમ પાસે લજમત કરાવવાની બંધી હતી. આશ્રમવાસીઓ અંદરોઅંદર એકબીજાના વાળ કાપી લેતા હતા. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ ‘સ્પાર્ટાના લોકો’ જેવું સાદું, કઠણ અને સંયમી જીવન જીવે એવું ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા. ફેશન, ભપકાદાર કપડાં અને સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓને આશ્રમમાં ક્યાંય સ્થાન નહોતું. એક દિવસની વાત છે. રવિવારે સવારે છોકરાઓ નાહવા જતા હતા. ગાંધીજીએ તેમને એક પછી એક બોલાવીને તેમના વાળ ઝીણા કરી નાખ્યા. આથી તેઓ બોડકા થઈ ગયા અને નારાજ થઈ ગયા. એક વખત આશ્રમની બે છોકરીઓના લાંબા વાળ પણ ગાંધીજીએ કાપી નાખ્યા હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલોમાં કેદીઓને કાંસકા આપવામાં આવતા નહોતા. જેને બે માસની કે તેનાથી વધારે મુદતની સજા થઈ હોય તેવા કેદીઓ વાળ ઝીણા કરાવી નાખવા પડતા તથા મૂછો કઢાવી નાખવી પડતી. આ નિયમમાંથી ગાંધીજીએ તથા તેમના સાથીદારોને મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. પણ ગાંધીજી જેલ જીવનના બધા અનુભવોમાંથી પસાર થવા માગતા હતા. મારે મારા વાળ ઝીણા કરાવી નાખવા છે એવું તેમને લખીને આપ્યું ત્યારે મુખ્ય દારોગાએ તેમને વાળ કાપવાનો સંયો અને કતાર આણી આપ્યાં. ગાંધીજી અને તેમના એકબે સાથી-કેદીઓ દરરોજ બે કલાક લજમ તરીકેની સેવા આપતા હતા.

કોરોના મહામારીની પ્રવર્તમાન ચિંતાજનક સ્થિતિમાં કુટુંબની શ્રમ વિભાજન વ્યવસ્થામાં ખાસો બદલાવ આવ્યો છે. ઘરમાં સૌથી વધુ કામ કરતી (ઢસરડો) મહિલાને તેના બાળકો અને પતિ ઘરકામમાં મદદરૂપ બની રહ્યા હોવાની સુખદ ગણાય એવી કહાની ઘર ઘરની છે, આનંદદાયક વાત છે. સામાન્ય દિવસોમાં ઘરની મહિલાને આવી મદદ મળતી ન હતી. પણ જો આપણે સમાનતામાં માનતા હોઈએ તો આ વ્યવસ્થા કાયમી બનવી જોઈએ. તો જ સાચી સમાનતા આપણે આણી શકીશું. જ્યાં સુધી સમાનતા ઘરમાંથી - કુટુંબમાંથી આપણે ઉપજાવી શકીશું નહીં ત્યાં સુધી સમાનતા આપણે પામી શકીશું નહીં, એ આપણે સમજવું જોઈએ.

લોકડાઉનના દિવસોમાં ઘરના જુદા જુદા કામો પુરુષોએ સ્વીકારી લીધા એ કદાચ સમયનો તકાદો હતો પણ આ વ્યવસ્થા ચાલુ રહે તો આનંદની વાત છે. કોઈ કામ નાનું કે મોટું હોતું નથી એ આપણને ગાંધીના જીવનમાંથી શીખવા જેવું છે. ગાંધી મહાત્મા સામાન્ય રીતે જે કામ નોકરોના કામ તરીકે લેખાય છે. ગાંધી કોઈપણ કામ કરવામાં પણ નાનપ અનુભવતા નહીં. આશ્રમ જીવનમાં આવા તો અનેક કામો તેઓ જાતે જ કરતા હતા. ગાંધીજી વકીલાત કરતા હતા ત્યારે સારું કમાતા હોવા છતાં પણ દરરોજ સવારે ઘઉં દળવાનું કામ કરતા હતા. કસ્તૂરબા અને તેમના બાળકો ગાંધીને દળવાના કાર્યમાં સહાયક બનતા હતા અને દળવામાં પણ તેઓ એવી ચીવટ રાખતા કે રોટલી માટે ઝીણો લોટ અને પાઉં રોટી માટેનો જાડો લોટ સરળતાથી મળી રહે. દક્ષિણ આફ્રિકાના કુટુંબજીવનની આ કામગીરી તેમણે સાબરમતી આશ્રમમાં પણ ચાલુ રાખી હતી. દળવાનું કામ તો તેઓ સંભાળતા હતા. અરે ઘંટીના પથ્થરનું સમારકામ પણ તેઓ જ કરતા હતા. આશ્રમમાં એક સમયે તેમના સાથીઓ સાથે કોઈ મહત્વની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. ત્યારે તેમના કાને વાત પડી કે ‘આશ્રમમાં લોટ ખૂટી જવા આવ્યો છે.’ આ વાત કાને પડતા વેં જ તેઓ તરત ઊઠી ગયા અને લોટ દળવાના કામમાં લાગી ગયા. કહેવાની જરૂર ખરી કે તેમની સાથી મિટીંગ દળવાના કાર્ય સાથે ચાલુ રહી હતી!

બહારથી કોઈ મહેમાન આવ્યા હોય તો પણ તેમનું કામ હોય તો પણ કામ કરવામાં શરમ અનુભવતા ન હતા. તેમને મળવા આવતા કેટલાંય લોકોએ ગાંધીને અનાજ વીણવાના કામમાં તલ્લીન જોયેલા હતા. તેમને તો કોઈ પણ કામ કરવામાં શરમ ન હતી પરંતુ ઘણાંને કે જેમને પોતાની જાત ઉપર અભિમાન હોય અને અમુક કામો પોતે ના કરી શકે એવી શેખી હોય તો એને દૂર કરવાનો પ્રયાસ ગાંધીજી ચૂકતા ન હતા. આવો એક પ્રસંગ છે. ગાંધીને એક યુવાન મળવા આવ્યો હતો. એને પોતાના અંગ્રેજી જ્ઞાન ઉપર ગુમાન હતું. થોડી વાતચીત પછી તેણે કહ્યું: ‘બાપુ મારા લાયક કંઈ કામકાજ હોય તો જણાવો.’ તેને તેમ હતું કે મને લખવા વાંચવાનું કામ સૌપાશે. પણ બાપુ એ પારખી ગયા એટલે કહ્યું, ‘ઠીક છે. જો તમારી પાસે અત્યારે સમય હોય તો આટલી થાળી ઘઉં વીણી આપો.’ પેલા યુવાનની હાલત તો સાપે છછૂંદર ગળ્યા જેવી થઈ હતી. એક કલાક સુધી કમને પણ ઘઉં વીણવાનું કામ કરીને તેણે રજા લીધી.

આશ્રમમાં સવારની પ્રાર્થના પછી તેઓ રસોડામાં શાકભાજી સમારવાનું કામ કરતા હતા. આશ્રમના રસોડા, કોઠાર રુમ કે કોઈ પણ જગ્યાએ જાળાં-બાવા પાડવાનું કામ પણ તેઓ કરતા હતા. અને જમતા પહેલાં તેઓ આશ્રમવાસીઓને જમવાનું પીરસવાનું કામ પણ કરતા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલ હોય કે હિંદુસ્તાનની જેલમાં તેઓ જ્યારે કેદ હોય ત્યારે પણ તેઓ પીરસવાનું કામ અચૂક પણ કરતા હતા. આશ્રમની જેમ

તેઓ જેલમાં પણ જાતે જ વાસણ જાતે જ માંજતા હતા. અને વાસણ ચક્રચક્રતા થાય નહીં તો તેઓ નારાજ પણ થતા હતા. જેલમાં તેમના સાથી કેદીઓને લોખંડના વાસણો પણ કેવી રીતે ચક્રચક્રિત બનાવી શકાય એનો દાખલો કાળા મેશ તપેલાને સાફ કરીને બતાવતા હતા.

એક વાર એક મહેમાન આશ્રમમાં આવ્યા હતા. નવા મહેમાને સવારે તેમની પથારી વાળી લીધી. પણ એ ક્યાં મૂકવી એની ખબર ન હોવાથી તે અંગે પૂછવા ગયા હતા. તેઓ જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને જોયું તો ગાંધીજી તેમની પથારી ખભે મૂકીને લઈ જતા હતા.

આશ્રમમાં પીવાનું અને અન્ય વપરાશનું પાણી આશ્રમ બહાર આવેલા કૂવામાંથી સિંચવું પડતું હતું. એક વખત ગાંધીજીની તબિયત સારી ન હતી છતાં તેમણે ઘંટી ચલાવીને અનાજ તો દળવું હતું. આશ્રમના સાથી કાર્યકર મિત્રની ઈચ્છા ગાંધીજીની તબિયત સારી ના હોઈ વધુ શરીરશ્રમ ના કરે તેવી હતી. આથી તેમને બહારના કૂવેથી પાણી ભરવાના કામમાં લાગેલા આશ્રમવાસીઓ પાસે થોડો શ્રમ વધારે લઈને આશ્રમના નાના-મોટા તમામ પાણીના પાત્રો ભરી લીધા હતા. ગાંધીજીને આ વાત ગમી નહીં આથી સાથી કાર્યકરને કોઈ ઠપકો આપ્યા વગર તેમણે એક બાળકનું પાણીનું બેડું માથે લઈને આશ્રમમાં આવ્યા હતા. 'જ્યાં સુધી કોઈ પણ કામને શારીરિક રીતે કરી શકવાનું શક્ય હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ રોજિંદુ કામ ન કરવું.'- એ બાપુને પસંદ ન હતું.

ગાંધીમાં આ તો સમજવા જેવું છે. ગાંધીના વાળ પેલા ગોરા હજમે કાપ્યા નહીં તો એની સામે તેમણે સ્વાશ્રયનો માર્ગ લીધો. માત્ર પોતાના વાળ કાપવાની વાત જ નહીં પરંતુ કાળા-ગોરાના ભેદની ભીંતને- અસમાનતાને ભેદવાનું જીવન લક્ષ્ય એમણે બનાવ્યું. પ્રયોગવીર ગાંધી એટલે તો આજે ય આખા વિશ્વમાં પૂજ્ય છે. જો આપણે પણ આ રીતે ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષ અસમાનતા નાથવાનું ધોરણ બનાવીએ તો? સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાની ઘરથી જ શરૂઆત થઈ શકે કે નહીં? વિચારવા જેવું ખરું ને? તો આવો ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે આપણે આગે કુચ કરીએ, ઘરમાં જ સમાનતા લાવીએ. અસમાનતા મિટાવવાનું ગાંધી ઓસડ લાથવગું તો છે જ એને અજમાવીએ.

2. LITERATURE REVIEW:

૧. આત્મકથા અથવા સત્યના પ્રયોગો, લેખક: મો. ક. ગાંધી
૨. મહાદેવભાઈની ડાયરી, લેખક: મહાદેવભાઈની ડાયરી,
૩. મારી જીવન કથા, લેખક: ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ,
૪. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ (પત્ર સાહિત્ય)

REFERENCES: સંદર્ભ :

- ૧ સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા : મો. ક. ગાંધી
- ૨ મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુ. ૩, પાન નંબર ૧૪૬.
- ૩ મારી જીવન કથા ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ પાન નંબર ૧૩૪
- ૪ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ: ૪૨, પૃષ્ઠ - ૨૭૪